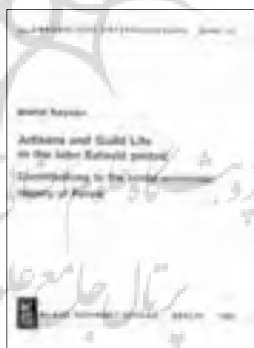

پیشه‌وران حیات صنفی در اواخر عهد صفوی

• یزدان فرخی

عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور

- Artisans and guild life in the later Safavid period: Contributions to the social-economic history of Persia
- Mehdi Keyvani
- Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1982.

بی‌تردید پیشه‌وران و زندگی آن‌ها در سده‌های گذشته موضوعی است که کمتر مورد توجه پژوهشگران تاریخ قرار گرفته است. شاید یکی از دلایل این موضوع وجود نوعی سیاست‌زدگی در میان محافل فکری پژوهشگران و بطور کلی جریان علمی و روشنفکری ایران بوده و در مقابل آنچه به عنوان گفتمان غالب مورد توجه بیشتری قرار داشته سیاست و رجال این عرصه در پژوهش‌های تاریخی بوده است.

از سوی دیگر سنت دیرپای تاریخ‌نگاری در ایران از دوران کهن به عنوان ابزار و رسانه‌ای در خدمت رژیم سیاسی متبوع خود قرار داشت و رویدادها را در قالب فکری مطلوب طبقه حاکم بیان می‌کرد. این قالب فکری گروه‌های مانند پیشه‌وران را در بالاترین سطح «اوساط الناس^۲» لقب می‌داد و گاهی نیز با به‌کار بردن واژه‌های توهین‌آمیزی چون «غوغا»، «عوام» برای ابراز وجود اجتماعی و اعتراض‌های آن‌ها در دفاع از حقوق صنفی را بی‌ارزش و حقارت‌بار می‌خواند. با این اوصاف نمی‌توان انتظار داشت این دسته از متون اطلاعات روشنی از وضعیت و حضور آن‌ها در دسترس قرار دهد.

بی‌تردید هر گونه پژوهش در زمینه تاریخ اجتماعی ایران و بویژه درباره تشکیلات بازار و پیشه‌وران تنها با مراجعه به متون ادبی، داستان‌های عامیانه، متون صوفیه، فتوت‌نامه و سندهای مالی پراکنده امکان‌پذیر است. تنها مشکل پژوهشگری که در این حوزه کندوکاو می‌کند به محدودیت منابع و غلبه سیاست‌زدگی بر آثار پژوهشگران دوران اخیر ختم نمی‌شود. گفتمان شرق‌شناسی که در بخش از پژوهش‌های خود به تاریخ پیشه‌وران و بازار ایران می‌پردازد، با اینکه نخستین تلاش‌ها و در عین حال همت عالی به نظر می‌رسد اما وجود برخی پیش فرض‌ها در بینش و بکار بستن قیاس و تعمیم‌های ناروا مشکل بزرگی برای پژوهشگر تاریخ است که باید پیش از هر چیز از سد آن بگذرد.

برای نمونه چندی پیش ایران‌شناس مشهور هلندی ویلم فلور مدخلی را به عنوان «اصناف» در دانشنامه ایرانیکا نگاشته است^۳ که پس از مطالعه این اثر می‌توان گفت پژوهش با دیدگاه‌های شرق‌شناسی درباره این موضوع به بن بست کشیده شده است. وی با شتابزدگی که در آثار بیشتر شرق‌شناسان دیده می‌شود، به‌جای طرح مسأله مَهر پایانی بر

بجث‌ها گذاشته است.

ایرانی پی‌گیری نشد.

از دکتر کیوانی چند اثر در پیوند با این رساله به فارسی منتشر گردید که برخی از آن‌ها بدین قرار است: مدخل «اصناف»^{۱۴} در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، مقاله‌ای با عنوان «موانع رشد سرمایه‌داری و حیات مادی در ایران سال‌های ۹۹۶ تا ۱۱۳۵»^{۱۵} و مقاله «هجوم بورژوازی تجاری غرب به ایران و انقراض صفویه»^{۱۶} و...

این رساله با پیشگفتاری از مؤلف آغاز می‌گردد. مؤلف در این بخش از تداوم نهادهای اجتماعی و فرهنگی از روزگار صفویه تا به امروز و ناچیز بودن پژوهش در زمینه تاریخ اجتماعی ایران و سرانجام از ناتوانی حکومت صفوی از توسعه ابزار تولید و زمینه‌های اقتصادی سخن می‌گوید. در بخش سیاست‌گذاری مؤلف به تاریخ دفاع (ژوئن سال ۱۹۸۰؛ خرداد ۱۳۵۸) و سرپرست (استاد راهنما) این رساله اف.آر.سی.بگلی (F.R.C.Bagley) اشاره می‌کند.

در بخش‌های بعدی به شیوه ارجاع‌دهی و اختصارات منابع و سرانجام جدول سالمای فرمانروایان سلسله‌های تیموری و صفوی و فرمانروایان دست‌نشانده این سلسله تا روزگار قاجاریه جهت بهره‌مندی از زمان شمار تاریخ قرار داده شده است.

مطابق هر پژوهش تاریخی «ارزیابی و سنجش منابع اطلاعاتی درباره اصناف در دوره صفوی» فصل اول از بخش نخست این اثر به شمار می‌رود. کتاب‌های اسناد اداری مانند تذکره الملوک و دستورالملوک، سنگ‌نبشته‌های مساجد، تاریخ‌نگاری‌های رسمی، متون ادبی، گزارش‌های سفرای اروپایی، گزارش سیاحان غربی، گزارش‌های رسمی اروپاییان، منابع ارمنی در این بخش مورد ارزیابی مؤلف قرار گرفته است.

چنین می‌نماید که برای فهم جامعه ایران به‌ویژه زندگی و وضعیت پیشه‌وران باید از نو آغاز کرد. از سرگرفتن مطالعه متون و به‌کارگیری روش و ابزارهای نوین به‌ویژه فنون تحلیل‌های آماری^{۱۷}، اقتصادسنجی (کلیومتریک)^{۱۸} تحلیل گفتمان^{۱۹}، تحلیل محتوا^{۲۰} و غیره را به‌کار گرفت و تاریخ پیشه‌وران را بازسازی کرد. این رویکرد البته تنها به شکل یک جریان پژوهشی به ثمر خواهد نشست و برای این منظور لازم است گروه‌های پژوهشی و مراکز تحقیقاتی مطالعات دامنه‌داری در این زمینه را پی بگیرند.

۲۸ سال پیش (۱۹۸۲) رساله دکتر مهدی کیوانی در دانشگاه دورهام (انگلستان) از سوی انتشارات Klaus Schwarz Verlag در برلین منتشر گردید و در همان روزگار در میان پژوهشگران استقبال چشمگیری از این اثر صورت گرفت. راجر سیوری^{۲۱}، دیوید مورگان^{۲۲}، یان ریشارد^{۲۳}، توماس ریکس^{۲۴}، حسن شیگانیک^{۲۵} در حدود سال‌های ۱۹۸۳ تا ۱۹۸۶ در مقالات خود به معرفی و بررسی این اثر پرداختند. آن‌ها در نوشته‌های خود با اعتراف از ناچیز بودن پژوهش در این زمینه از تاریخ اجتماعی به بررسی ابعاد چشمگیر این اثر پرداختند. با اینکه در برخی کلیات درباره حکومت صفوی - و نه درباره پیشه‌وران و اصناف - خرده‌هایی گرفته شده اما در مجموع استقبال خوبی از این اثر به عمل آمد و در دسته آثار پراهمیت در این زمینه ارزیابی گردید.

از سوی دیگر با اینکه محتوای این اثر درباره ایران بود حتی - تا آنجا که من اطلاع دارم - معرفی ساده‌ای از آن در ایران صورت نپذیرفت و البته متأسفانه دیدگاه، روش و نتایج تحقیق آن نیز از سوی پژوهشگران

بازار اصفهان، بنای دوره صفوی

در گفتمان شرق‌شناسی که در بخش از پژوهش‌های خود به تاریخ پیشه‌وران و بازار ایران می‌پردازد، وجود برخی پیش فرض‌ها در بینش و بکار بستن قیاس و تعمیم‌های ناروا مشکل بزرگی برای پژوهشگر تاریخ است که باید پیش از هر چیز از سد آن بگذرد

مراسمات عمومی، جنبه‌های فرهنگی و مذهبی و فرقه‌های دراویش و پیوندهای اصناف با آن‌ها در بخش هفتم با عنوان «کارکردهای فرهنگی و مذهبی» بحث شده است.

مؤلف پیوندهای میان تجار و اصناف دوره صفوی و موضوع موانع رشد اقتصادی ایران عهد صفوی را بخش پایانی اثر خویش قرار داده است. دکتر کیوانی موضوع پر اهمیت موانع توسعه اقتصادی ایران عهد صفوی را در موضوعاتی چون سرشت مطلقه حکومت صفوی، نقش تجار غیر مسلمان و اقدامات مفید حکومت برای آن‌ها که غالباً به ضرر پیشه‌وران و تجار داخلی بود، جستجو می‌کند. وی بر این باور است که اقدامات شاه عباس و بطور کلی جانشینان وی که انحصارها و محدودیت‌هایی در زمینه تولید و تجارت اعمال می‌کردند از عوامل مهم شکست تجار اصناف و پیشه‌وران در هم پاشدن در عرصه‌های اقتصاد بین‌المللی عهد صفوی بودند.

بخش پایانی این اثر شامل دوزمینه از مراسم قربانی اصناف از و گزیده‌هایی از شهر آشوب میرزا طاهر وحید است. یکی از جنبه‌های مهم این اثر ترجمه واژگان و اصلاحات تشکیلان پیشه‌وری به زبان انگلیسی و یافتن معادل‌های مناسب در این زمینه است که مورد توجه خوانندگان غربی قرار گرفته و راهی هموار برای محققان فارسی زبان این زمینه مطالعاتی فراهم می‌آورد.

همچنین آشنایی مؤلف با ساختار بازار، وضعیت پیشه‌وران و مفهوم اصطلاحات مورد استفاده آن‌ها بر اهمیت پژوهش اسنادی وی افزوده است. در مواردی از تحقیقات میدانی پژوهشگر در بازار اصفهان به عنوان استناد استفاده شده است. پایداری نسبی سنت‌های حرفه‌ای پیشه‌وران تا روزگار اخیر موضوعی است که کمتر مورد استفاده پژوهشگران در این زمینه قرار می‌گیرد اما نکته بسیار مهم بر این اثر به شمار می‌رود.

کارنامه پژوهش درباره وضعیت و تشکیلات پیشه‌وران در ایران از هنگام انتشار این اثر در برلین - صرفه نظر از انتشار ترجمه پژوهش ویلم فلور با عنوان جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران عصر قاجار - تا بحال بسیار فقیر است. اثر قابل توجه دکتر مرچیل درباره پیشه‌وران دوره سلجوقیان که طی دهه گذشته در این زمینه انجام گرفته بیشتر به وضعیت آسیای صغیر و شمال غربی ایران مربوط است^{۱۷} اما محتوای پژوهش در راستای تاریخ پیشه‌وران در ایران قرار دارد و نمونه خوبی برای پژوهش در این زمینه خواهد بود.

در فصل دوم به پیشینه تاریخ اصناف ایرانی می‌پردازد. مؤلف گزارش نسبتاً جامعی از این دورنمای تاریخی در دوران اسلامی به دست می‌دهد. آرا و نظرات محققان غربی در این بخش مطرح و تلاش می‌شود ضعف هر یک به تصویر کشیده شود.

بخش سوم شامل دو فصل است «تشریح و طبقه بندی اصناف» و «شمار اصناف» در بخش نخست به سه فهرست اشاره می‌شود که دربرگیرنده شمار ۳۳، ۲۷ و ۱۴ تایی اصناف از منابع گوناگون است. این فهرست دربرگیرنده اصناف رسمی و غیر رسمی در ایراتن دوره صفوی بود. در این بخش تلاش می‌شود که نوعی دسته بندی بر پایه دیدگاه‌های قانونی (مالیات) و نگاه عرفی به برخی از اصناف و پیشه‌وران خاص که در میان مسلمانان به لحاظ اعتقادی ممنوع شده بودند، عرضه شود.

بخش سوم با توجه به ساختار درونی اصناف به واسطه‌های حکومتی و مقامات درونی اصناف توجه می‌شود. کلاتر، نقیب، محتسب، داروغه، ملک‌التجار از مقامات حکومتی مورد بحث قرار گرفته و باشی، کدخدا، استاد، شاگرد و پادو در ساختار درونی صنف تشریح شده است.

بی تردید حکومت صفویه به عنوان یک حکومت مطلقه سلطنتی به نهادهای اجتماعی و اقتصادی نظارت دقیقی داشت و این منظور را از طریق ابزاری پیش می‌برد که در بخش پنجم مورد بررسی قرار گرفته است. عناوین این بخش عبارتند از اصناف و مالیات، نظارت قیمت، محدودیت‌ها و انحصارها، نهادهای قضایی و کیفری اصناف. بخش پنجم با عنوان فعالیت اجتماعی و اقتصادی به کارکردهای اجتماعی اصناف، فعالیت‌های سیاسی اصناف می‌پردازد. مؤلف برخلاف نظر برخی از محققان اروپایی که معتقدند اصناف کارکردهای سیاسی نداشتند، پیشینه شایسته‌ای از نقش آفرینی اصناف و پیشه‌وران در مسائل سیاسی در دفاع از حقوق صنفی به دست می‌دهد.

بخشی از پیکره اصناف از شرایط و وضعیت متفاوتی به لحاظ، کارکرد، حمایت حکومتی و جلوه عرفی برخوردار بودند. بخش ششم به موضوع این دسته از اصناف می‌پردازد که به آن‌ها «اصناف ویژه» لقب داده شده است. اصناف شاهی، پیشه‌وران غیر اسلامی فصل‌های این بخش را تشکیل می‌دهند. چنین می‌نماید که فصل اخیر این بخش زمینه پژوهش‌های بیشتری را درباره اقلیت‌ها و نقش آن‌ها در عهد صفوی و بطور کلی تاریخ اجتماعی ایران فراهم می‌کند. بحث‌های نظری و موشکافی دلایل چنین پدیده‌ای از ویژگی‌های این فصل به شمار می‌رود.

پایداری نسبی سنت‌های حرفه‌ای پیشه‌وران تا روزگار اخیر موضوعی است که کمتر مورد استفاده پژوهشگران در این زمینه قرار می‌گیرد اما نکته بسیار مهم بر این اثر به شمار می‌رود

عهد صفوی

پی‌نوشت:

روش را در مرز تاریخ و اقتصاد چای گذاری کرد. پیروان این نظریه با تلاش می‌کنند تا شکاف میان تاریخ و اقتصاد را پر کنند آنان نظریه‌های اقتصادی را در جریان تاریخی مورد سنجش قرار می‌دهند. مجله علمی طرفدار این نظریه با همین عنوان در برلین با انتشار نخستین شماره خود در سال ۲۰۰۷ دورنمای گسترده‌ای را در این عرصه پیش بینی کرده است. از مشهورترین آثار در این زمینه می‌توان به اثر رابرت فوگل درباره تاثیر صنعت راه آهن بر اقتصاد ایالات متحده آمریکا در قرن نوزدهم اشاره کرد.

7. Discourse Analyses

در زبان فارسی به سخن کاوی و تحلیل گفتار نیز ترجمه شده است. این روش نخست در زبان‌شناسی و سپس در سایر علوم اجتماعی و انسانی گسترش یافته است.

8. Content Analysis

9. Savory, Roger, *The American Historical Review*, Vol. 88, No. 5(Dec., 1983), pp. 1302-1303.

10. Morgan. D.O, *Bulltin of the scool of Oriental and African Studies*, University of London, vol. 47, No. 2(1984), p. 414.

11. Richard, Yan, *Journal of the Economic and social history of the Orient*, vol. 28, No.1(1985), pp. 115-116.

12. Ricks. Thomas M, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 18, no.(Feb., 1986),pp. 95-99.

13. Shaygannik, Hassan, *Iranian Studies*, vol. 19, No. 2(Spring. 1986) pp. 197-198.

۱۴. تهران، بنیاد دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر آیت الله بجنوردی. نک به مدخل «اصناف»

۱۵. مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، تابستان ۱۳۷۹، صص ۳۹۵ تا ۳۱۲.

۱۶. ارائه شده به همایش «صفویه در گسترده تاریخ ایران زمین» دانشگاه تبریز ۱۳۸۳.

17. *Türkiye Selcukluları' nda, Meslaklar*, prof. Erdoğan Mercil, türk tarih kurumu Basim Evi, Ankara, 2000.

همچنین بنگرید به یک معرفی اجمالی از این اثر در مقاله دکتر محمدرضا نصیری با این مشخصات:

«لزوم تحقیق در حوزه اصطلاحات تاریخی»، گوهر گویا، سال دوم، شماره اول (پیاپی ۵) بهار ۱۳۸۷، صص ۲۵ تا ۲۸.

۱. نگارنده این سطور در حال انتشار ترجمه‌ای از این اثر است.

۲. این دیدگاه بصورت یک نظریه مسبوط و در سطحی کلان سال‌های پیش از سوی جان هرولد پلام مورد بحث قرار گرفته است. بنیان نظریه وی جدا کردن دو مفهوم تاریخ و گذشته از یکدیگر است. گذشته در خدمت حکومت‌ها و ابزار مشروعیت بوده و تاریخ در خدمت بشریت. برای ترجمه فارسی این اثر نک: مرگ گذشته، ترجمه دکتر عباس امانت، تهران، اختران، ۱۳۸۶.

۳. به عنوان نمونه محمد بن هندوشاه نخجوانی دیوانسالار ایرانی دوره ایلخانی در دستورالکاتب فی تعیین المراتب جامعه را به سه مرتبه درگاهیان و درباریان در راس جامعه سپس اشراف الناس و اوساط الناس تقسیم بندی می‌کند و با بکار بردن اصطلاح «سوقه و محترفه» آن‌ها را در در پایین ترین بخش دیده شده و مورد تایید نظام حاکم قرار می‌دهد. این اثر سال‌های ۱۹۶۴، ۱۹۷۱، ۱۹۷۶ توسط عبدالکریم علی اوغلی عزیزاده در مسکو به چاپ رسیده است. همچنین برای توضیح این مفهوم و بررسی این اثر بنگرید به یک بررسی از نگارنده این سطور در در آینه میراث، شماره ۳۹ زمستان ۱۳۸۶.

۴. برای یافتن این مقاله نک:

Encyclopedia Of Iranica, "Asnāf", By: W.M.Floor, Vol.4, London and New york, 1987.

همچنین نسخه اینترنتی آن در سایت دانشنامه به نشانی www.Iranica.com.

وی در آثار دیگری نیز به طرح دیدگاه‌های خود پرداخته که یکی مشهور ترین آن‌ها به همت ابوالقاسم سری از سوی انتشارات توس با عنوان «جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار» به فارسی ترجمه شده است و همان گونه که در اثر حاضر مورد بحث قرار گرفته پژوهش‌های ویلم فلور درباره اصناف بیشتر به وضعیت آن‌ها دوره قاجاریه توجه دارد.

5. Statistics Analyses

روشی که به تازگی در میان پژوهشگران علوم انسانی و اجتماعی رایج شده است. از نمونه‌های خوب پژوهش تاریخی که این روش را بکار گرفته می‌توان به رساله دکترای شادروان دکتر علیرضا خزانلی با عنوان «رشد و زوال شهرهای ایران در دوره ایلخانان» (دانشگاه تبریز: ۱۳۸۲) اشاره کرد.

6. Cliometrica

این روش در ایران کمتر شناخته شده و عمر چندانی نیز ندارد. می‌توان شکل گیری این